

ვალერიან მებრეველი

ქართული სამართლის
ისტორია

ვახტანგ VI-ის საკოდიფიკაციო კომისიამ სამართლის დიდი კრებული შეადგინა, რომელშიც უცხოური სამართლის ისეთი ძეგლებიც შეიტანა, როგორცაა: ებრაული სამართალი ანუ მოსეს სამართალი, ბერძნული სამართალი და სომხური სამართალი. აღნიშნული სამართლის წიგნები მოსამართლეთა მიერ გამოიყენებოდა როგორც დამხმარე, საკონსულტაციო მასალა. ძირითადად კი გასამართლება ხდებოდა ბატონიშვილის ვახტანგის სამართლით.

მოსეს სამართლის ანუ ებრაული სამართლის ქართული ვერსია

მოსეს სამართალი ვახტანგ VI-ის სწავლულ კაცთა კომისიას ბიბლიიდან გადმოუღია, კერძოდ, იგი არის ძველი აღთქმის მეხუთე წიგნი ანუ მეორე სჯული. ბიბლიაში შეტანილი მეორე სჯული 34 თავისაგან შედგება და კანონიკურ-ეთიკურ ნორმებს წარმოადგენს, რომელიც თითქოს ღმერთმა გამოუგზავნა ებრაელ ხალხს მოსეს ხელით და ამიტომ ეწოდა მას მოსეს სამართალი. ამასთან, სწავლულ

კაცთა კომისიას მექანიკურად კი არ გადმოუღია მეორე სჯული, არამედ ამოუკრებია ისეთი ნორმები, რომლებიც საქართველოსთვის იყო გამოსადეგი. მეცნიერთა მითითებით, ებრაული კანონები ჩვენი ეროვნული სამართლის ერთ-ერთი უძველესი წყარო იყო. „ქართველი ხალხი და ქართული სამართალი ორი ათასი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა „მეორე რჯულში“ ჩამოყალიბებული ათი მცნებით, რაც შემდეგ სახარებაშიც „დაკანონდა“ (ი. დოლიძე).

როგორც უკვე აღინიშნა, ბიბლიის მეორე რჯული 34 თავისაგან შედგება. თითოეული თავი კი რამდენიმე ათეულ მუხლს შეიცავს. მაგრამ მოსეს სამართლის ქართული ვერსია მხოლოდ 52 მუხლადაა გადმოღებული. ჩვენ საგანგებოდ შევუპირისპირეთ და შევაჯერეთ ვახტანგ VI-ის ებრაული სამართლის ქართული ვერსია, ბიბლიის მეორე რჯულის მუხლებს და აღმოჩნდა, რომ ვახტანგ VI-ს მექანიკურად კი არ გადმოუღია მეორე რჯული, არამედ დაუშუშავებია ქართული სინამდვილის შესაბამისად, მათ ქართული სათაურებიც კი აქვთ მიცემული. მაგალითად, „მცნება ღმრთისაგან“ ამ მუხლს მეორე რჯულში დათმობილი აქვს მეხუთე თავის რამდენიმე მუხლი, სადაც ჩამოყალიბებულია ზოგადსაკაცობრიო ჰუმანური იდეები, რომლებიც კრძალავს მკვლელობას, ქურდობას, ცილისწამებას, მრუშობას და სხვ. ამ მუხლში აღნიშნულია: „პატივი ეცი შენს ღმერთს, როგორც გიანდერდა უფალმა, შენმა ღმერთმა, რომ დღეგრძელი იყო და კარგად იცხოვრო იმ მიწაზე, რომელსაც შენ უფალი გაძლევს... ნუ იმრუშებ, კაცი არ მოჰკლა, არ იქურდო, არ გამოხვიდე ცრუ მოწმედ შენი ახლობლის წინააღმდეგ.

არ მოინდომო ახლობლის ცოლი, არ ისურვო ახლობლის სახლი, არც მისი ყანა, არც მისი ყმა, არც მისი ყმა ქალი, არც მისი ხარი, არც მისი სახედარი, არაფერი მისი საბადებლიდან“.

მოსეს სამართლის ქართული ვერსიის მე-2 და მე-3 მუხლში სარწმუნოების მკაცრად დაცვის მოთხოვნაა. აქ კატეგორიულადაა დასმული საკითხი რჯულის დაცვაზე, სხვა სარწმუნოების მიღების დაუშვებლობაზე. მე-4 მუხლში საუბარია უფლისათვის შესაწირავის შესახებ, რომ მთელი ყოველწლიური მოსავლიდან მეთექვსმეტი უფალს უნდა შესწირო და შეჭამო. მე-5 მუხლში ღარიბი მოძმის დახმარებაზეა საუბარი. მე-7 მუხლი მართლმსაჯულებას ეძღვნება: „დასხი მსაჯულნი და რჯულკაცები შენი შტოებიდან ყოველ ქალაქში“ და „სჯიდე ერსა მას სიძარითლისა სასჯელითა“. „ნუ გარდასდრეკ სასჯელსა, ნურცა სჯიდე თუაღლებით (მიკერძობუ-

ლი ნუ იქნები, — ვ. მ.), ნუ მიიღებ ქრთამსა, რამეთუ ძღვენმა და ქრთამმან დაუყენეს თვალნი ბრძენთანი და გარდაქცინის (გადაასხვაფერეს, — ვ. მ.) სიტყვანი სიმართლისანი“.

„სიმართლით სამართალს შეუდექით, რათა სცხოვნდეთ, შეხვიდეთ და დაიმკვიდროთ ქვეყანა იგი, რომელ უფალმან ღმერთმან მოგცეს შენ...“.

მოსეს სამართლის ქართულ ვერსიაში მრავალი მუხლი ეძღვნება სარწმუნოებისა და რელიგიური რიტუალების დაცვასა და აღსარებას. რამდენიმე მუხლში მოცემულია მკვლევლობის საკითხები. თუ როგორ უნდა დაისაჯოს განზრახვით ან გაუფრთხილებლობით ჩადენილი მკვლევლობები.

მოსეს სამართლის ქართულ ვერსიაში რამდენიმე მუხლი ეძღვნება ქორწინებისა და განქორწინების საკითხებს. ქმრიან დედაკაცთან მრუშობის საკითხებს, გაუპატიურებას და სხვ.

ამრიგად, მოსეს სამართლის ქართული ვერსიის ანალიზით ირკვევა, რომ იგი წარმოადგენს რელიგიურ და ეთიკურ ნორმათა ერთობლიობას, რომლებიც არეგულირებდნენ რელიგიურ, სამოქალაქო, სისხლის, საოჯახო თუ პროცესუალურ ურთიერთობებს. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ეს მუხლები არ არის მკვეთრად გამიჯნული რეგულირების საგნის მიხედვით, ხშირად ერთი ნორმა სამართლის სხვადასხვა საკითხს ეხება¹.

ბერძნული სამართალი

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილია „სამართალი ბერძნული“, ანუ ბერძნული კანონები. ბერძნული კანონების შესახებ ვახტანგის კრებულის შესავალში მითითებულია, რომ ბატონიშვილმა ვახტანგმა „ძიება-ყო საბერძნეთით, ოთხთა პატრიარქთა მიერ ქენებითა, წიგნნი სასამართლონი, ჟამთა კეისრისათა, თუ ვითარ სჯიდნენ; იგიცა ფრიადთა შრომითა გადმოთარგმანებითა ბრძენთა კაცთათა, რომელსა თვით უმეტეს შეეწეოდა თარგმანსა შინა“.

ბერძნული სამართლის ამ ქართული ვერსიის შესახებ, მისი წყა-

¹ უფრო ვრცლად იხ. ვ. მეტრეველი, ებრაული სამართლის ქართული ვერსია, ჟურნალი „სამართალი“, №12, 1992.

როებისა თუ შედგენილობის საკითხზე მრავალმა მეცნიერმა გამოთქვა თავისი მოსაზრება. მათ შორის მარი ბროსემ, როზენკამპფმა, რომლებმაც არასწორი (მცდარი თვალსაზრისი) ჩამოაყალიბეს ამ საკითხზე.

პროფ. დ. ჩუბინაშვილმა პირველმა მიუთითა, რომ „ბერძნული სამართლის წიგნის“ ქართული ვერსიის წყაროებს წარმოადგენს კონსტანტინე არმენოპულოს 6 წიგნი და ვლასტარის კრებული, ე.ი. მათე ვლასტარის სინტაგმა.

პროფ. სოკოლსკიმ დ. ჩუბინაშვილზე დაყრდნობით გააკეთა შემდეგი დასკვნები:

1. ვახტანგის კრებულის ბერძნული კანონები წარმოადგენს ვლასტარის სინტაგმის შემოკლებას, შევსებულს არმენოპულოს კრებილიდან და სხვა წყაროებიდან;

2. ბერძნული კანონების ეს რედაქცია შედგენილია არა საქართველოში, არამედ საბერძნეთში, რასაც ამტკიცებს ამ კანონთა შინაარსის ბერძნული ანბანით დალაგება;

3. ვლასტარის სინტაგმის ასეთი მოკლე რედაქცია გავრცელებული იყო მოსკოვის რუსეთში, სადაც მას მეფის კანონების თანაბარი მნიშვნელობა ჰქონდა.

განვიხილოთ ბერძნული სამართლის ეს ორი ძირითადი წყარო და მათი ავტორების ვინაობა.

კონსტანტინე არმენოპულოსი XIV საუკუნის ბიზანტიური იურისპრუდენციის გამოჩენილი მოღვაწე იყო. იგი ცნობილია თავისი იურიდიული სახელმძღვანელოთი და კანონიკური კრებულებით. მისი შრომა 6 წიგნისაგან შედგება: პირველ წიგნში (18 ტიტული) ლაპარაკია კანონების, სასამართლო წყობილების, რესტიტუციებისა და თავისუფალი მდგომარეობის შესახებ. მეორე წიგნში (11 ტიტული) განხილულია მფლობელობისა და საზღვაო სამართლის საკითხები. მესამეში (11 ტიტული) – ლაპარაკია შვილად აყვანის, განსხვისების, სესხის, მონაბარისა და ამხანაგობის შესახებ. მეოთხე (12 ტიტული) – ეხება ნიშნობისა და ქორწინების საკითხებს. მეხუთე (12 ტიტული) – აწესრიგებს ანდერძისა და მეურვეობის საკითხებს. მეექვსე (15 ტიტული) – ეხება ზარალის ანაზღაურებასა და ყოველგვარ გადასახადებს.

ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის მეორე წყარო ვლასტარის სინტაგმაა. მათე ვლასტარი იყო მღვდელ-მონაზონი, რომელიც ცხოვრობდა XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. მისი ძირითადი ნაშ-

რომია ალფაბეტური სინტაგმა (1335 წ.). ნაშრომი ბერძნული ანბანის მიხედვით 24 განყოფილებას შეიცავს. თითოეული იყოფა თავებად, რომელთაგან დიდი ნაწილი იმ კანონიკური დადგენილებების გამოცემით იწყება, რომლებიც შესაბამის საგანს ეხება. ბევრი თავი ნასესხები უნდა იყოს ბასილის, ლეონისა და ალექსანდრეს ეპანაგოვიდან. ვლასტარის კრებული მოქმედი საეკლესიო და საერო სამართლის ერთობლივი ძეგლია, რომლის 303 თავს ვლასტარმა დაუმატა ცალკეული კანონიკური წერილები, მნიშვნელოვანი იმდროინდელი ბერძნული ეკლესიისათვის.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილი ბერძნული სამართალი რომის სამართლის რეცეფციის შედეგია. ამ რამდენიმე წლის წინათ, ჩვენს პატარა ნაშრომში – „რომის სამართალი“ მივუთითებდით: „ქართულ სამართალზე „რომის სამართლის გავლენის პირდაპირი დამამტკიცებელი საბუთია ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შესული „სამართალი ბერძნული“. ვახტანგ VI-ის სწავლულ კაცთა საკოდიფიკაციო კომისიას ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია აღებული (ამოკრებილი) უნდა ჰქონდეს კონსტანტინე არმენოპულოს ექვსწიგნეულიდან, რომელიც, როგორც ზემოთაღნიშნა, რომის სამართლის რეცეპციის შედეგად მიიღეს და რომელსაც სავალდებულო ძალა ჰქონდა როგორც საბერძნეთში, ისე ვლახეთში. ვახტანგ VI-ის საკოდიფიკაციო კომისიამ კარგად იცოდა, რომ კონსტანტინე არმენოპულოს ექვსწიგნეული რომაული სამართლიდან იყო რეცეპცირებული, მაგრამ, რადგან საბერძნეთში მოქმედებდა – ბერძნული სამართლის სახელწოდებით გადმოიტანა საქართველოში, ფაქტობრივად კი რომის სამართალი იყო იგი...“¹.

ჩვენ იქვე მიმოვიხილავთ ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის წარმომავლობას, სადაც აღვნიშნეთ: „გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ვახტანგ VI-ის კოდექსში ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია უნდა წარმოადგენდეს XIV საუკუნის ცნობილი სასულიერო შოღვაწის მათე ვლასტარის 1335 წლის სინტაგმის შემოკლებას. მეორე მხრივ, ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია უნდა ეყრდნობოდეს სალონიკელი მოსამართლის კონსტანტინე არმენოპულოს 1345 წლის „ექვსწიგნეულს“, რომელიც, თავის მხრივ, IX

¹ ვ. მეტრეველი, რომის სამართალი, საფუძვლები, თბ., 1995, გვ. 16.

საუკუნის ბიზანტიური სამართლის – „პროხეირონის“ შემოკლებული და გადამუშავებული რედაქცია იყო“¹.

ამასთან დაკავშირებით ჩვენ აღვნიშნავდით ასევე, რომ ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის რაობის შესახებ საბოლოო და ჭეშმარიტი დასკვნები გააკეთეს ქართველმა მეცნიერებმა, მათ შორის თ. ბრეგაძემ, რომელმაც 1964 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ბერძნულ ხელნაწერთა ფონდში აღმოაჩინა ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის დედანი ბერძნულ ენაზე, რომლის ანალიზით მიაკვლია, რომ იგი მართლაც მათე ვლასტარის სინტაგმისა და კონსტანტინე არმენოპულოს „ექსწიგნეულის“ ბაზაზეა შექმნილი. ხელნაწერი გადაუწერიათ 1670 წელს გალაცში, მოლდავეთ-ვლახეთის გამგებლის (მთავრის) იოანე ლუკას დროს. იქვე თ. ბრეგაძე წერს: „ვინც კი შეხებია ბერძნული სამართლის ქართულ თარგმანს, ყველა, ვლ. სოკოლსკის გარდა, ერთხმად აღიარებს, რომ ეს კანონები ბიზანტიური კანონებია. ბიზანტიურ კანონებს კი უწოდებენ ბერძნულ-რომაულ სამართალს“². საქართველოში ბერძნული სამართალი ზოგჯერ „იუსტინიანე მეფის“ სამართლადაც მოიაზრება³. იუსტინიანე მეფე კი ცნობილი სჯულმდებელი, რომის სამართლის კოდიფიკატორია.

სომხური სამართლის ქართული ვერსია

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილია სომხური სამართლის ქართული თარგმანი, რომელიც 2 ნაწილისაგან შედგება: სირიულ-რომაული სამართლის ქართული ვერსია (მუხ. 1-150) და მხითარ გოშის სამართლის წიგნის ქართული ვერსია (მუხ. 151-431). ეს ნაწილები სრულად დამოუკიდებელია ერთმანეთისაგან.

ვახტანგის კრებულში შეტანილი „სომხური სამართლის“ პირველი ნაწილი V საუკუნის დამლევეს ბასილი კეისრის მეფობაში აღმოსავლეთში

¹ ვ. მეტრეველი, რომის სამართალი, საფუძვლები, თბ., 1995, გვ. 16.

² უფრო ვრცლად იხ. ბერძნული სამართალი, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულიდან, თბ. 1964, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ტერმინთა საძიებელი დაურთო თ. ბრეგაძემ, გვ. 017-020.

³ იქვე, გვ. 017.

შედგენილი რომაული კანონების სომხურ რედაქციას წარმოადგენს. ცნობილია ამ ძეგლის 3 ტექსტი: სირიული, არაბული და სომხური.

სირიულ-რომაული სამართალი ქართულად ითარგმნა არა დედნიდან, არამედ სომხურიდან და წარმოადგენს ამ ძეგლის სომხური თარგმანის თარგმანს. სამართლის წიგნის სომხური ტექსტი, მხითარ გოშის სამართლის წიგნთან ერთად, ჩამოუტანიათ თბილისში ემპიადინიდან ვახტანგ ბატონიშვილის დავალებით. ჩამოტანილი კრებულის სომხური ხელნაწერი შეიცავდა ორივე ძეგლის ტექსტს. ხელნაწერში ეს სრულიად განსხვავებული ორი ძეგლი – ერთი უცხოური და მეორე სომხური, როგორც სომხეთში ძველთაგანვე მოქმედი სამართლის წიგნები, გაერთიანებული ყოფილა ერთ კრებულად ავტორებისა და სათაურების მიუთითებლად. ვახტანგის საკოდიფიკაციო კომისიასაც ქართულ ვერსიაში ამ ორი ძეგლის ტექსტი მიყოლებით უთარგმნია და ერთი ძეგლის – „სამართალი სომხურის“ სახელწოდებით შეუტანია კრებულში. ამასთან, საკოდიფიკაციო კომისიამ კარგად იცოდა, რომ კრებული ორი ძეგლისაგან შედგებოდა. ეს ცხადად ჩანს ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის 1710 წლის ნუსხიდან.

სირიულ-რომაული სამართლის ქართული ვერსია ვახტანგის კანონთა კრებულში გადმოცემულია მთელი რიგი ცვლილებებითა და დამახინჯებით. ეს იმით აიხსნება, რომ ქართველ მთარგმნელებს და შესაძლოა უფრო ადრეც, კრებულის სომეხ გადამწერებს, რიგიანად არ ესმოდათ სირიულ-რომაული სამართლის ძველი სომხური რედაქციის სამართლებრივ დებულებათა აზრი. სამართლის ისტორიის მკვლევართა შორის ინტერესს იწვევს საკითხი იმის შესახებ, თუ რა დროიდან მოქმედებდა სომხეთში სირიულ-რომაული სამართლის ხსენებული კრებული.

არსებობს აზრი, რომ „ბერძნულ-რომაული სამართალი, სახელდობრ, ე.წ. სირიულ-რომაული იურიდიული კრებულის სახით ძველი დროიდანვე მოქმედებდა როგორც სომხეთში, ასევე საქართველოში“¹.

რაც შეეხება მხითარ გოშის სამართლის წიგნს, იგი დაწერილია XII საუკუნეში სომხურ ენაზე. სავარაუდოა, რომ მხითარ გოშის

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 594.

კანონებამდე სომხეთში არ არსებობდა ეროვნული სჯულმდებლობის წერილობითი ძეგლები. თვლიან, რომ მხითარ გოშმა არ იცოდა ბერძნული ენა და არ შეეძლო ესარგებლა ბერძნულ-ბიზანტიური კანონების ორიგინალით.

მხითარ გოში დაიბადა განჯაში. იგი გრიგორიანული სარწმუნოების წარმოადგენელი, მონაზონი და ღვთისმეტყველი იყო. გოში სწავლის გასაგრძელებლად გაემგზავრა კილიკიაში. კილიკია ამ დროს წარმოადგენდა მაღალგანვითარებულ, კულტურულ სომხურ სახელმწიფოს, რომელიც სომხეთის ტერიტორიიდან შორს, ბიზანტიაში მდებარეობდა. კილიკიიდან დაბრუნების შემდეგ მხითარ გოში განჯაში აარსებს მონასტერს, სადაც ეწევა საეკლესიო მოღვაწეობას. რაც შეეხება მის სამართლის წიგნს, მხითარ გოში მასზე დიდხანს მუშაობდა. იგი მიუთითებს, რომ ამ წიგნის წერა მაშინ დაიწყო, როდესაც გარდაიცვალა საქართველოს დიდი მეფე გიორგი III, თამარის მამა, ე.ი. 1184 წელს.

მხითარ გოშის სამართლის წიგნი ორ ნაწილად შეიძლება დაიყოს (ბუმცა ასეთი მკვეთრი დაყოფა წიგნში არ არის): საეკლესიო კანონები და სხერო კანონები. სამართლის წიგნი შედგენილია კაზუსების სახით, კიფხვებითა და პასუხებით. ეს იმითაც უნდა აიხსნას, რომ მხითარ გოში იყო ვარდაპეტი – საეკლესიო სჯულის სპეციალისტი, მას კითხვით მიმართავდნენ ამა თუ იმ საკითხზე და მისი პასუხები სამართლებრივ ნორმებად ჩამოყალიბდა.

მხითარ გოშის სამართლის წიგნის წყაროები მეტად მრავალფეროვანია: ბუნებითი სჯული, კანონები, მათ შორის ქრისტიანული, მეზობელი ქვეყნების კანონები (სავარაუდოა ქართული კანონების გამოყენებაც). მხითარ გოში მიუთითებს, რომ გამოიყენა ასევე მაჰმადიანური რჯულის კანონები, მაგრამ არა ისეთი ნორმები, რომლებიც მანკიერია და მაჰმადისაგანაა ნაკარნახევი, არამედ ის კანონები, რომლებიც მაჰმადიანურმა რჯულმა მოსეს სამართლიდან აითვისა.

სამართლის წიგნის ერთ-ერთ წყაროდ სახელდება ბიბლია (ძველი აღთქმა). ბიბლიის პირველი ხუთი წიგნიდან მხითარ გოშს უამრავი ნორმა გადაუტანია თავის სამართლის წიგნში.

სამართლის წიგნის მნიშვნელოვან წყაროს მსოფლიო და ადგილობრივი საეკლესიო კრებების დადგენილებები, ასევე „წმინდა მამათა“

კანონები წარმოადგენს. სამართლის წიგნის ერთ-ერთ წყაროს სომხური ჩვეულებითი სამართალი შეადგენს. სომხური ჩვეულებითი სამართლის ნორმები ძირითადად მხითარ გოშის სამართლის მეორე ნაწილში — საერო სამართალშია შეტანილი, აქ სამართლის წიგნის 130 მუხლიდან 56 მუხლი ჩვეულებითი სამართლიდანაა შეტანილი. სამართლის წიგნის ერთ-ერთ წყაროს სასამართლო პრაქტიკა წარმოადგენს.

მხითარ გოშის სამართლის წიგნი არ იყო ოფიციალური კოდექსი, იგი არ იყო შედგენილი ქვეყნის ხელისუფლების დავალებით. მიუხედავად ამისა, სამართლის წიგნი ფართოდ გამოიყენებოდა არა მარტო სომხეთში, არამედ მის ფარგლებს გარეთაც, სადაც არსებობდა სომხური კოლონიები, მათ შორის ყირიმში, პოლონეთში, ლვოვში, კამენეცში, საქართველოს სომხურ პროვინციებში. მხითარ გოშის სამართლის წიგნმა უდიდესი გავლენა მოახდინა შემდგომი პერიოდის სომხურ კანონმდებლობაზე. იგი საფუძვლად დაედო კილიკიის სომხეთში შედგენილ 1264 წლის სუმბატ სპარაპეტის სამართლის წიგნს.

გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო წყობილება XI-XV საუკუნეებში

ერთიანი ფეოდალური ქართული სახელმწიფო შეიქმნა XI საუკუნის დასაწყისში. ქვეყნის გაერთიანების პარალელურად ყალიბდება სახელმწიფო ორგანოთა ერთიანი სისტემა. იქმნება ახალი სახელმწიფო ორგანოები, ხდება ძველი ორგანოების გარდაქმნა ან გაუქმება. ზოგიერთი სამოხელეო ინსტიტუტი შეიცვალა ახალი მოთხოვნების შესაბამისად. ახალი სამოხელეო ინსტიტუტების შემოღებას იწვევდა საქართველოს შემადგენლობაში არაქართული ტერიტორიების შემოერთების მართვის ფუნქციაც.

გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო წყობილების სისტემაში მოყვანა განსაკუთრებით ინტენსიურად მიმდინარეობდა დავით აღმაშენებლის დროს. შემდგომში კი დავითის მიერ დაწესებულმა რეფორმებმა სახელმწიფოს გარდაქმნის ხაზით — საბოლოოდ დასრულებული სახე მიიღო. ამის დამადასტურებელია გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს კონსტიტუციური ხასიათის ძველი „ხელმწიფის კარის გარიგება“.

გაერთიანებული ფეოდალური საქართველო სახელმწიფო მმართველობის ფორმის მხრივ **მონარქიულია**, წყობილების ფორმის მხრივ კი **რთული სახელმწიფოა**, რომელშიაც სხვადასხვა ტერიტორიები და სხვადასხვა ეთნოსის ხალხი შედის.

სახელმწიფოს განაგებს **მეფე — მონარქი**. სახელმწიფოს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოა — **დარბაზი**, ხოლო ხელისუფლების აღმასრულებელ ორგანოს წარმოადგენს **სავაზირო**.

სახელმწიფო მმართველობაში ყურადღებას იპყრობს **საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე**, ანუ ცალკეულ ქვეყანაში გამრიგე მოხელე, ანუ გარკვეული ტერიტორიის მმართველი, გამგებელი მოხელე, რომელიც ქვეყნის სამეფო ხელისუფლების ნება-სურვილს ახორციელებდა.

ადგილობრივი მმართველობის განხორციელების მიზნით, გაერთიანებული ფეოდალური საქართველო იყოფოდა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებად. ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულად კი საქართველოში ისტორიულად, ჯერ კიდევ გვაროვნული წყობილების დროიდან ჩამოყალიბებული პროვინციები არსებობდა, რასაც **საერისთავო**

საერისთავო და საერისთავო ეწოდებოდა. აღნიშნული ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციები მართვის უფრო პატარ-პატარა ერთეულებად იყოფოდა. საერისთავთ-საერისთავო აერთიანებდა საერისთავოებს, საერისთავოები იყოფოდა ხევებად, ხევეები იყოფოდა (შედგებოდა) თემებად, ხოლო თემები – უფრო პატარა ერთეულებად, რომელსაც მისი შესაბამისი მოხელე განაგებდა. ასეთი იყო ციხე და ციხისთავი.

განვიხილოთ საქართველოს სახელმწიფო წყობილება ზემოთ აღნიშნული სქემის მიხედვით.

საქართველოს მეფე და მისი უფლებამოსილება

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით საქართველოს მეფის უფლებამოსილება გამოიხატებოდა გამოთქმით: მეფის „მართვეანი“ და „განსაგებელი“. მართვება გულისხმობდა მეფის მოვალეობას, ხოლო „განსაგებელი“ – მეფის უფლებებს ანუ რა უნდა განეგო მეფეს¹. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მიხედვით, მეფის უფლება-მოვალეობა ძალზე ფართოა, იგი უფსკრულს ჰგავს და რომელი უგნური იქნებოდა, რომ ამ უფსკრულის ძირი ეპოვა.

მეფის უფლებამოსილებაში შედიოდა: საგამგეო, სამხედრო, საერთაშორისო, საფინანსო, მართლმსაჯულებისა და საკანონმდებლო ფუნქციები.

მეფე ითვლებოდა ქვეყნის მფლობელად და მას ეკუთვნოდა სახელმწიფოს როგორც ქვეყნის ტერიტორიის, ისე მისი მოსახლეობის მართვა-გამგეობის უზენაესი უფლება, მაგრამ ეს სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ მეფე იყო მთელი საქართველოს მიწა-წყლის მესაკუთრე. მეფე უნდა მივიჩნიოთ როგორც ქვეყნის პოლიტიკური მფლობელი და არა კერძო მფლობელი. მართალია, მეფე უზენაესი მესაკუთრეა ანუ მიწის ყველაზე მსხვილი მესაკუთრე, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს იმას, რომ მთელი ქვეყნის მიწა-წყალი მეფის საკუთრება იყო.

საქართველოს მეფეს პირადად ემსახურებოდნენ დარბაზის ერის მოხელენი ანუ „ხელშინაურნი“ და „საკუთარნი“.

განვიხილოთ მეფის უფლებამოსილება საკანონმდებლო და მართლმსაჯულების დარგში.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 162.

საქართველოს მეფეს ჰქონდა საკანონმდებლო ფუნქცია, მაგრამ იგი არ გულისხმობდა ერთპიროვნულად კანონების მიღების უფლებას, არამედ დარბაზის ერთა თანამშრომლობითა და განჩინებით. მაგალითად, ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნი მხოლოდ ბაგრატის მიერ როდი იყო მიღებული, არამედ „პირველად... მეფეთა მეფისა ბრძანებითა და მერმე ებისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჭკვიან კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბაშად გაჩენილი“¹. მეფე ზოგიერთ ბრძანებას, განაჩენსა თუ განჩინებას, რომლებსაც კანონის ძალა ჰქონდა – ერთპიროვნულად ღებულობდა, ხოლო კანონს ანუ სამართლის წიგნს, მხოლოდ თვითონ კი არ ადგენდა და მარტო თავისი სახელით არ გამოსცემდა, არამედ დარბაზისა და საკანონმდებლო კრების თანადგომით.

საქართველოს მეფის უფლებამოსილებაში შედიოდა ასევე **მართლმსაჯულების** განხორციელების ფუნქცია ანუ „მოჩივართა მართალნი გამოძიებანი“. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ მეფე ყოველგვარი წვრილმანი საქმეებისათვის მოცდებოდა. იგი განიხილავდა მეტად რთულ და მნიშვნელოვან საქმეებს. მეფე იყო უზენაესი მსაჯული, მაგრამ აქაც არ იხილავდა იგი საქმეებს ერთპიროვნულად, არამედ დარბაზის წევრთა ანუ სპეციალისტთა თანადგომით, მაგრამ განაჩენი ან გადაწყვეტილება მეფის სახელით გამოდიოდა. დავით აღმაშენებელმა განიტვირთა თავი უამრავ საქმეთა განხილვისაგან – შემოიღო სპეციალური სასამართლო – „სააჯო კარი“, რომელიც ფაქტობრივად უმაღლესი სასამართლო იყო.

საქართველოს მეფის ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია იყო **სამხედრო** ფუნქცია. მეფე გვევლინება სახელმწიფო ჯარის პატრონად და მთავარ წინამძღოლად. უმეტეს შემთხვევაში, მეფე თვითონ მონაწილეობდა ომში და მეთაურობდა ჯარს. დავით ისტორიკოსის მითითებით, აღმაშენებელი ზურგით კი არ უდგას სპას, არამედ თვის უძღოდა წინ. მეფის საზრუნავი იყო ასევე „ლაშქართა მეცადინეობები“ ანუ ჯარის წვრთნა, „მხედართაგან წესებანი“ ანუ სამხედრო თანამდებობაზე დანიშვნა, „სპათა დაწყობანი და ღონენი“ ანუ ჯარის შეგროვება და ბრძოლისუნარიანობა. უნდა აღინიშნოს, რომ გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში არსებობდა სპეციალური

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VII, გვ. 169.

სამხედრო უწყება, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ამირსპასალარი, იგი სამხედრო საქმესა თუ ჯარის ორგანიზაციას განაგებდა. მაგრამ მეფე მასზე საერთო ზედამხედველობას ახორციელებდა. ქვეყნის გაფართოებისა და გაძლიერების პარალელურად მეფე თანდათან თმობს უშუალო ხელმძღვანელობას და სამხედრო საქმის საერთო ხელმძღვანელობით კმაყოფილდება.

საქართველოს მეფის კომპეტენციაში შედიოდა ასევე საფინანსო საქმის ხელმძღვანელობა. მეფეზე იყო დამოკიდებული სახელმწიფო გადასახადისა და ბეგარისაგან განთავისუფლება. ეს კი უშუალოდ უკავშირდებოდა ქვეყნის ფინანსებს ანუ „საჭურჭლეთა შემოსავლის“ სიმტკიცის საკითხს.

მეფეს შეეძლო გაეცა წყალობის სიგელები მამულის საბოძებლად თუ გადასახადისაგან გასათავისუფლებლად. მაგრამ მეფის წყალობის სიგელებს მხოლოდ მის სიცოცხლეში ჰქონდა ძალა. შემდგომ, ახალ მეფეს შეეძლო მისი გაუქმება ან ძალაში დატოვება.

საქართველოს მეფის საგამგეო ფუნქციათაგან მნიშვნელოვანი იყო სახელმწიფოს შინაური საქმეების გაძლიერება-მოწესრიგების ფუნქცია. მათ შორის ქვეყნის საზღვრების დაცვა ანუ ქვეყნის ტერიტორიული ხელყოფის აღკვეთა და ხელუხლებლობა. საშინაო ფუნქციაში შედიოდა ასევე ქვეყნის შიგნით მშვიდობიანობისა და წესრიგის დაცვა. „სამეფოს წყნარობის ღონენი“ და „განხეთილებათა კრძალვანი“, დროულად „მთავართა ზაკვისა ცნობანი“ მეფის პირდაპირ მოვალეობას შეადგენდა ასეთ საქმეებში გარეულთა მიმართ სათანადო ღონისძიებების გატარება: დამნაშავეთა წყალობით გამოსწორება ანუ „შემცოდეთა წყალობითნი წურთვანი“. მეფის უფლებამოსილებაში შედიოდა თანამდებობის პირთა არჩევა თუ დანიშვნა, გადაყენება, ახლად არჩეულ თანამდებობის პირთა „დალოცვა“ და „ხელდასხმა“. მეფე აძლევდა თანამდებობებზე გამწესებულ პირებს ამ თანამდებობის შესაბამის ნიშნებს: ამირსპასალარს – ოქროს ლომისთავიან არგანსა და ხმალს, მანდატურთუხუცესს – ოქროს არგანს, მოლარეთუხუცესს – თვლიან ბეჭედს და სხვ.

მეფის ფუნქციებიდან მნიშვნელოვანი იყო საგარეო ურთიერთობათა მოწესრიგების ფუნქცია. მეფის საზრუნავი იყო მეზობელი თუ შორეული ქვეყნებიდან მოლაპარაკების გამართვა, მოციქულებისა და ძღვენის გაგზავ-

ენა (ყმაღნაფიცი ქვეყნებილ ძღვენის მომტანის დასაჩუქრება).

მეტად საინტერესოა სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის საკითხი, რა მონაცემები იყო საჭირო ზომავალი მეფის სამეფო ტახტზე ასვლისათვის, როგორი პიროვნება უნდა ყოფილიყო იგი.

მომავალ მეფეს, ტახტის მემკვიდრეს მიღებული უნდა ჰქონოდა კარგი აღზრდა, ფართო განათლება. მეფეს მოეთხოვებოდა ჰქონოდა მაღალი საომარი თვისებები: სცოდნოდა მშვილდოსნობა, ცხენოსნობა, მოასპარეზეობა, რაინდობა.

უფლისწული განსწავლული უნდა ყოფილიყო როგორც სასულიერო, ისე სამხედრო თუ სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის საქმეებში. მეფეს უნდა სცოდნოდა სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავალი, სალაშქრო და სამხედრო წესები. უფლისწული ისე უნდა ყოფილიყო მომზადებული, რომ სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში გამოეჩინა შორსმჭვრეტელობა. ამისათვის მას უნდა ჰქონოდა ფართო ზოგადი განათლება. ქვეყნის სწორი გზით წასაყვანად ქართველ უფლისწულს ასწავლიდნენ არა მარტო თავისი ქვეყნის წარსულს, არამედ სხვა ხალხების ისტორიასაც. ქართველი ტახტის მემკვიდრეები – მომავალი მეფეები ქართული ენის გარდა ფლობდნენ ბერძნულ, სპარსულ და ზოგჯერ არაბულ ენებსაც.

ტახტის მემკვიდრეები სამეფო ტახტზე აღიოდნენ სრულწლოვანების მიღწევის შემდეგ. ქართული სამართალი განასხვავებდა პოლიტიკურ, სამხედრო და სქესობრივ სრულწლოვანებას.

პოლიტიკური სრულწლოვანება 16 წლიდან იწყებოდა, სამხედრო სრულწლოვანება – 21 წლიდან, ხოლო სქესობრივი ანუ საქორწინო სრულწლოვანება ქალისათვის – 12 წლიდან, ვაჟისათვის – 16 წლიდან.

თუ არასრულწლოვანი უფლისწული ავიდოდა ტახტზე, მას უნიშნავდნენ „მზრდელს“ და „პატრონს“.

ტახტის მემკვიდრეობის შესახებ კანონი ჩვენამდე მოღწეული არ არის. მაგრამ სხვადასხვა წყაროებიდან ირკვევა, რომ ტახტს ჩვეულებისამებრ იკავებდა უფროსი ვაჟიშვილი ანუ პირმშო.

ქართულ წყაროებში შემორჩენილია ტახტზე ასვლის ერთი წესიც: ტახტზე ასვლა მეფის სიცოცხლეში (დავით აღმაშენებელი, თამარი, ლაშა-გიორგი). ამ მოვლენას თანამოსაყდრეობა ეწოდებოდა.

ბოდა და მისი მიზეზების შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა¹.

ტახტზე ასვლისათვის საჭირო იყო სპეციალური ცერემონიალი ანუ მეფედ კურთხევის წესი. მეფედ კურთხევის სრული წესი მოცემულია XIII საუკუნის ერთ-ერთ საბუთში². მეფედ კურთხევა იწყებოდა ტახტზე აყვანითა და დასმით: მოიტანდნენ სამეფო გვირგვინს, რასაც მოჰყვებოდა მგოსნების გალობა ანუ ქებათა შესხმა მეფის ძლევამოსილებისა და დღეგრძელობის სურვილებით. თამარის ტახტზე აყვანის ცერემონიალიდან ჩანს, რომ მას გვირგვინს დასავლეთ საქართველოს მღვდელმთავარი, ქუთათელი ადგამს, რითაც მთავრდება საეკლესიო კურთხევა და იწყება ხელისუფლების ნიშნების მიცემა, მათ შორის მახვილისა და ხმლის, რაც გამოხატავდა, მეფის როგორც ქვეყნის მთავარსარდლად აღიარების სიმბოლოს. თამარის მეფედ კურთხევისას, მას ხმალი გადასცა რაჭისა და თაკვერის ერისთავმა – აქაც დასავლეთ საქართველოს წარმომადგენელმა.

სამეფო ხელისუფლებას თავისი ნიშნები ჰქონდა. ასეთებია:

1. გვირგვინი. იგი სხვადასხვა სახისა და მოყვანილობის იყო. რომელიც დროთა განმავლობაში იცვლებოდა. გვირგვინი შეიძლება ოქროსიც ყოფილიყო ან მოკაზმული თვალმარგალიტით.

2. პორფირი ანუ მეფის ზედა სამოსელი, წამოსასხამი. მის ქვეშ გრძელი ტანისამოსი ანუ „ბისონი“ ეცვა.

3. სკიპტრა.

4. მახვილი და ხმალი.

5. დროშა. „დროშა სამეფო“ ან „დროშა სეფე“ სახელმწიფო დროშა იყო. დროშა ცალკეულ საერისთავოებსაც ჰქონდა. „დროშა სეფე“ – ორგვარი ყოფილა, დიდი და პატარა. დიდი სახელმწიფო დროშა იყო, პატარა კი – პირადად მეფის დროშა.

6. სახელმწიფო ბეჭედი სხვადასხვა სახისა იყო.

დარბაზი (სამეფო კარი ანუ სახელმწიფო საბჭო)

საქართველოს უმაღლეს სახელმწიფოში ორგანოთა შორის დარბაზს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა. დარბაზი სახელმწიფო ხე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VII, გვ. 148.

² იქვე, გვ. 152.

ლისუფლების უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანო ანუ სახელმწიფო საბჭო, ანუ სამეფო კარი იყო.

დარბაზი სპარსული სიტყვაა, „დარვაზეჰ“ სასახლის კარს ნიშნავს. ქართულში კი დარბაზი სასახლის იმ ოთახის მნიშვნელობით იხმარებოდა, სადაც ბჭობა, სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტა ხდებოდა მეფის თანდასწრებითა და მონაწილეობით. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, „საქართველოს სახელმწიფოს უზენაეს ორგანოდ სახელმწიფო „დარბაზი“ იყო. სხვადასხვა დიდმნიშვნელოვანი... სახელმწიფო საქმეებზე ბჭობისათვის ან რთული იურიდიული საკითხების გადასაწყვეტად, თუ დიდებული მოხელეების დასანიშნავად, ანდა მეზობელი მეფე-მბრძანებლების მისაღებად, საქართველოს მეფე „დარბაზობა-ს“ მართავდა ხოლმე“¹.

როგორი იყო დარბაზის შემადგენლობა – მისი ზუსტად გარკვევა ძნელია წყაროების უქონლობის გამო.

ბაგრატ IV-ს (1060-1065 წწ.) „ოპიზის სიგელის“ მიხედვით, დარბაზის შემადგენლობაში შედიან: უმაღლესი სამღვდელოების წარმომადგენლები, ერისთავთერისთავნი და ერისთავნი და ყველა ხეობის სასამართლო საქმის მცოდნე აზნაურები. მაგრამ ეს არ არის სახელმწიფო დარბაზის სტაბილური შემადგენლობა, აქ საქმე გვაქვს დარბაზის სპეციალურ სხდომასთან, რომელიც შეიკრიბა ორი ფეოდალის – ჯავახიშვილისა და მიძნაძორელთა დავის განსახილველად. ამ სხდომას მეფე უძღვებოდა. ივ. ჯავახიშვილი დარბაზის ასეთი შემადგენლობის გათვალისწინებით ცდილობს გაარკვიოს თუ ვინ იყო დარბაზის წევრი; სამწუხაროდ, დარბაზის ნამდვილი შემადგენლობის გასარკვევად ეს არ გამოდგება, რადგან იგი სპეციალურად, სახელდახელოდ მოწვეული სხდომა იყო. ივ. ჯავახიშვილი გაკვირვებას გამოთქვამს, რომ ოპიზის სიგელში მოხსენებულ დარბაზობაში არ ჩანან ვაზირები. მაგრამ ეს სხდომა ხომ სახელმწიფო საბჭოს სხდომა არ იყო? აქ ხომ კერძო პირთა საკითხი წყდებოდა და, ამდენად, არც იყო საჭირო სახელმწიფო მოხელეთა მოწვევა.

დარბაზობა ორი წესით იმართებოდა: დიდი და მცირე წესით.

დიდი წესით ანუ დიდი დარბაზობა – დარბაზის ღია სხდომა იყო, რომელსაც დარბაზის ნამდვილ წევრთა გარდა, სხვა მოხელეებიც

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ... ტ. VII, გვ. 179.

ესწრებოდნენ. შეიძლება ითქვას, რომ დარბაზობა დიდი წესით დარბაზის საზეიმო სხდომაც იყო.

დარბაზობა მცირე წესით — დარბაზის საქმიანი სხდომა იყო, რომელსაც დარბაზის მხოლოდ ნამდვილი წევრები ესწრებოდნენ. მისი გადაწყვეტილებისა თუ მსჯელობის შესახებ საიდუმლოების დაცვა მკაცრად იყო დაცული. დარბაზის კომპეტენციაში შედიოდა: 1) კანონმდებლობის მიღება; 2) უზენაესი მართლმსაჯულების განხორციელება; 3) ომის გამოცხადებისა თუ ზავის დადების საკითხები; 4) მაღალი თანამდებობის პირების არჩევა-დანიშვნის საკითხები; 5) მეზობელი და შორეული ქვეყნებიდან მოსულ სტუმართა თუ ღესპან-მოციქულთა მიღების საკითხი; 6) დარბაზობა დიდი ღლესასწაულების, მეფეთა ხელდასხმისა თუ გამარჯვებული ლაშქრის დასახვედრად.

დარბაზის სხდომის მოწყობისა და ჩატარების მტკიცედ შემუშავებული წესი არსებობდა, თუ რა წესით (დიდი ან მცირე) უნდა გამართულიყო დარბაზობა, ამას მეფე წყვეტდა. მტკიცედ უნდა ყოფილიყო დაცული დარბაზში დგომისა და ჯდომის წესები. თვით დარბაზის წევრი ვაზირები სპეციალურ ტანსაცმელში იყვნენ გამოწყობილნი (საკრამანგებში) და ოქროთი მოჭედილ სკამებზე ისხდნენ. ზოგიერთი მეფის დროს (თამარის დროს) დარბაზის წევრი ვაზირები ბალიშებით ისხდნენ სკამებზე. დარბაზის ყოველ წევრს თავისი ადგილი ჰქონდა მიჩენილი და მისი გამოცვლა არ შეიძლებოდა, რადგან ადგილები უფროს-უმცროსობით ნაწილდებოდა.